

ЎҚИТУВЧИ НУТҚИ МАДАНИЯТИМИ ЁКИ НОТИҚЛИК САНЪАТИ

Қодиржон Мўйдинов

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти доценти

АННОТАЦИЯ

Нутқ маданияти тилшуносликнинг соҳаси сифатида адабий тил меъёрлари, нутқ, нутқнинг коммуникатив сифатлари, нутқ услублари, нутқда учраши мумкин бўлган камчилик ва хатолар, нутқ талаффузига доир муаммолар юзасидан баҳс юритади. Нотиқлик кўпроқ нутқнинг мазмунига, мантиқий асосларига ва тузилишига эътибор қаратади. Шу билан бирга тилшунослик, фалсафа, мантиқ каби фанлардан олинган назарий билимларга суянган ҳолда тўғри, таъсирли нутқ тузиш йўллари ўргатади.

Калит сўзлар: ўқитувчи, нутқ маданияти, нотиқлик, санъат.

КИРИШ

Маълумки, ҳар қандай давлат мустақиллигининг асосий белгиларидан бири унинг давлат тилига эга эканлигидир. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши мустақиллигимиз пойдеворининг асосларидан бири бўлди. Ўзбек тилининг мавқеи янада тикланди, барча соҳаларида давлат тили талабларига амал қилинишига катта имкониятлар яратилди. Хуллас, барча жабҳаларда “Давлат тили ҳақида”ги қонуннинг ижроси бўйича кўламли ишлар қилинмоқда. Олий ўқув юртларининг таълим йўналишлари ўқув режаларига мутахассисликларидан Ўзбек тилини соҳага йўналтириб ўқитиш фани киритилди. Педагогика олий ўқув юртларида “Ўқитувчининг нутқ маданияти” каби фанларнинг ўқитилиши ҳам фикримизнинг далилидир. Мазкур фанларнинг ўқитилиши ҳар томонлама етук, маҳоратли ва айни пайтда, рақобатбардош мутахассисларнинг жамиятда ўз ўрнини топишида муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Кейинги пайтларда нутқ маданияти ва нотиқлик санъатини айни бир тушунча сифатида қарашлар ҳам туради. Фикримизча, бу икки тушунча, айни пайтда бири иккинчисини тўлдирувчи, лекин бошқа-бошқа соҳа эканлиги ифодаловчи муносабатлар ҳам мавжуд. Нутқ маданияти нутқнинг ҳам оғзаки, ҳам ёзма шакли учун

тааллуқли тушунча бўлса, нотиклик санъати эса, асосан, нутқнинг оғзаки шакли. Нутқ маданияти маданий нутқ, тилшуносликнинг соҳаси сифатида адабий тил меъёрлари, нутқ, нутқнинг коммуникатив сифатлари, нутқ услублари, нутқда учраши мумкин бўлган камчилик ва хатолар, нутқ талаффузига доир муаммолар юзасидан баҳс юритади. Унда энг аввало, фикрнинг аниқ, равон, мантиқан тўғри, соф, таъсирли ва мақсадга мувофиқ бўлиши талаб қилинади. Нотиклик нутқ воситасида кишиларга муайян ғоя ва мақсадларни етказишни, тушунтиришни, таъсирлантиришни, уларни маълум мақсадда сафарбар қилишни кўзда тутади. Нотик нутқи кўпчилик тингловчиларга, кенг аудиторияга мўлжалланган бўлади. Нотиклик кўпроқ нутқнинг мазмунига, мантиқий асосларига ва тузилишига эътибор қаратади. Шу билан бирга тилшунослик, фалсафа, мантиқ каби фанлардан олинган назарий билимларга суянган ҳолда тўғри, таъсирли нутқ тузиш йўллари ўргатади.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА

Нотиклик санъатида эътиборни тортиш, таъсирчанликни ошириш мақсадида маълум ўринларда диалектал, жаргон сўзларни ишлатилиш ҳолати кузатилади. Нутқ маданиятида бу ҳолатга йўл қўйилмайди. Нотиклик санъатида интонация, градация, жест (қўл, юз ҳаракатлари)га кўп эътибор қаратилади. Лекин, ҳар иккисида ҳам фикр ўқувчи ёки тингловчига етиб бориб, маълум таъсир кўрсатса, яхши нутқ саналади. Демак, нотик нутқ маданиятини мукамал эгаллаган бўлиши, тил воситалардан энг мувофиғини танлай билиши лозим. Бунинг учун у, албатта, ўз она тилини пухта билиши, унинг барча бойликларидан усталик билан фойдалана олиши зарур. Нутқ аниқ ва равшан бўлиши билан бирга тоза бўлиши ҳам шарт, акс ҳолда фикрнинг кучи кетади, сўзловчининг нутқи тингловчига яхши таъсир қилмайди. Ўзбек тилида гапира олиш бу тилни яхши билади дегани эмас. Тилни яхши билиш тилнинг грамматик қонун-қоидаларини, луғат бойлигини ҳамда фонетик ва стилистик хусусиятларини пухта ўзлаштириб олиш билан белгиланади. Кўпинча нотик сўзга чиқишдан олдин фикрларини ёзма шаклда тайёрлайди: нималар ҳақида тўхталмоқчи, қандай мисоллар келтирмоқчи, ана шуларни ёзиб чиқади. Айрим кишилар, айниқса, талаба-ёшлар мақсадларини оғзаки сўзлаб бермоқчи бўладилар-да, кўпчиликнинг салобати босиб, гапларини йўқотиб қўядилар ёки ёзганларини бош кўтармай ўқиб берадилар. Белгиланган қисқа вақт ичида фикрни оғзаки

тарзда аниқ, тушунарли қилиб сўзлаш учун мунтазам равишда, қунт билан ишлаш лозим. Нутқда жумлаларни қайта тўғрилаш, ўзгартириш бўлмаслиги керак. Шунингдек, ўқитувчининг сўз бойлиги бўлиши лозим. Бунда сўзларнинг фақат миқдори назарда тутилмайди, уларнинг маъноси ҳам асосий ўринда бўлади. Сўзловчи маънодош (синоним) сўзлардан ҳам моҳирлик билан фойдаланиши зарур. Бундай сўзларни ишлатиш нутқнинг ранг-баранглигини таъминлайди. Педагог тилнинг грамматикасини ҳам яхши ўзлаштириб олган бўлиши керак. Грамматика қоидаларига риоя қилишгина нутққа мазмун ва мантиқ киритади. Баъзан ўқитувчилар нутқда диалектал сўзлар ишлатилади. Аслида ўқитувчи нутқда бундай диалектал сўзлар ишлатилмаслиги лозим. Баъзи сўзловчилар нутқда эса “демак”, “хўш”, “иннайкейин”, “яъни”, “масалан”, “мисол учун”, “айтайлик” каби сўзлар кўп қўлланади-ки, ўринсиз равишда ишлатилган бундай “бекорчи” сўзлар нутқни сийқа қилиб қўяди. Баъзан тингловчилар, талабалар, ўқувчилар педагогнинг сўзини эшитгандек кўринишадию, лекин фикрнинг мазмунини ҳис қилишмайди, улар сўзловчи нутқидаги мана шундай кераксиз сўзларни санаш, ҳисоблаш билан банд бўлиб қоладилар. Керак бўлса лақаб ҳам қўйиб олишади. Бундан ташқари рус тили ёки у орқали бошқа тиллардан кириб келган сўзларнинг ўринсиз ишлатилиши ҳам нутқни хиралаштиради. Бундай сўзлар мияга ҳам, юракка ҳам озуқа бермайди, кишига қаттиқ таъсир қилиб, унинг эътирозига сабаб бўлади. Абдулла Қодирий: “Сўз сўзлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак”,- деган эди. Таниқли адибнинг ёзувчиларга қарата айтган бу сўзлари барчага бирдек тааллуқлидир. Абдулла Қаҳҳорнинг “Оғрик тишлар”, “Нотиқ”, “Қуюшқон” ҳикояларида ҳам ана шундай нўноқ нотикнинг қиёфаси жуда яхши чизиб берилган.

ХУЛОСА

Шундай экан, ўқитувчи барча тушуна оладиган, содда ва рагон гапириши керак. Дабдабали, баландпарвоз сўзларни, четдан кирган сўзларни, талабаларга тушунарсиз бўлган сўзларни ишлатмагани маъқул. Ўқитувчи ўз соҳасидаги илмий ютуқлар ва ижтимоий ҳаётда бўлаётган ўзгаришлардан доимий хабардор бўлиб турмаса, ўз устида ҳар кун, ҳар соатда мустақил ва муттасил ишламаса, у чин маънодаги замонавий ўқитувчи бўлиши қийин.

REFERENCES

1. Арипова А. Нотиқлик ва унинг лисоний-услубий воситалари. Тошкент, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, 2007.
2. Бекмирзаев Н. Муаллимнинг ён дафтари. Тошкент, “Мухаррир” нашриёти, 2011.
3. Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. Тошкент, “Маънавият” , 1999.
4. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти. Тошкент, “Алишер Навоий номидаги ”Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.
5. Нусратилла Жумахўжа. Истиқлол ва она тилимиз. Тошкент, “Шарқ” нашриёти, 1998.
6. Нусратилла Жумахўжа. Қонун тили мезонлари. Тошкент, “Мухаррир” нашриёти, 2010.
7. Каримов С, Маматов Х, Бўриев И. Юристнинг нутқ маданияти. Тошкент, 2004.

